

M
Middel
Aandacht
Maand

MADOC

Tijdschrift over de Middeleeuwen

Jaargang 27 Nummer 3 najaar 2013

REMCO SLEIDERINK

Sebastiaan en Swa

De zoektocht naar het cultureel erfgoed van de Brusselse handboogschutters

In dierbare herinnering aan handboogschutter François Baetens (1928-2013)

In het najaar van 2012 legde de Brusselse literatuurhistoricus Remco Sleiderink de hand op het archief van een schuttersgilde. Een van de handschriften die hij terugvond gaat terug tot de vijftiende eeuw en opent met een prachtige miniatuur van Sint-Sebastiaan in de Brusselse Sint-Gorikskerk. De vondst van het handschrift werd ruim opgepikt door de pers in België, Nederland en zelfs ver daarbuiten. Een afbeelding van de miniatuur werd op Facebook honderden keren gedeeld, tot in Italië en Portugal. In deze bijdrage vertelt Sleiderink hoe hij het handschrift op het spoor kwam en doet hij een eerste poging de inhoud van het schuttersarchief te analyseren. Uit zijn verhaal blijkt hoe belangrijk het is dat onderzoekers banden aanknopen met de nog levende tradities van schuttersgilden, broederschappen en rederijerskamers.

Een kopie uit 1997

Het verhaal over de vondst van het archief van het schuttersgilde begint in 2007. Mijn collega Martine de Clercq, waarnemend rector van de KU Brussel, ruimt haar bureau op en bezorgt mij een stapel kopieën van een schuttersgilde uit Schaarbeek, één van de Brusselse gemeenten. Dat schuttersgilde vierde in 1998 het vierhonderdjarig jubileum en ter gelegenheid daarvan had de hoofdmann, een zekere Henri Callens, eind 1997 allerlei knipsels en historische feiten bij elkaar gebracht. Mijn collega heeft zo'n pakket ontvangen en trouw bewaard. Ze vraagt me of ik er iets mee kan. Hoewel het nogal amateuristisch oogt, wordt mijn aandacht getrokken door een pagina waarop een handschrift met een miniatuur is afgebeeld (afb. 1).

Hoewel de kwaliteit van het kopietje te wensen over laat, is duidelijk dat

ARB. 1 Openingspagina van het handschrift van de Sint-Sebastiaansbroederschap, geschreven en geïllustreerd in 1468. Foto: auteur.

het gaat om het boeck vander ordinantien, de statuten, van de Sint-Sebastiaansbroederschap in de Brusselse Sint-Gorikskerk, en dat met een duidelijke datering in 1468. Die broederschap van Sint-Sebastiaan is interessant omdat die verwant was met het schuttersgilde van Sint-Sebastiaan en omdat er in het verleden al op is gewezen dat de rederijkers van De Corenbloem een nauwe band onderhielden met die schutters. Anne-Laure Van Bruacne, bijvoorbeeld, noemt De Corenbloem als 'het enige overtuigende voorbeeld van een rederijkerskamer met directe wortels in een schuttersgilde'. Op grond van latere bronnen schrijft ze 'dat De Corenbloem tot in 1540 een institutionele band had met de handbooggilde, Sint-Sebastiaan als patroon vereerde en meetrok naar schutterswedstrijden'.²

Niet lang daarna, in 2009, vind ik bij een antiquariaat de rekeningen van de

Abb. 2 De spreuk van de Brusselse rederijderskamer De Corenbloem, omringd door korenbloemen. Foto: auteur.

broederschap van Onze Lieve Vrouw van de Zeven Weeën, een broederschap die eveneens een kapel in de Brusselse Sint-Gorikskerk had. Over het literair-historische belang van deze rekeningen heb ik vorig jaar een artikel in *Queeste* gepubliceerd.³ Rederijders als Jan Smeken en Johannes Pertcheval stelden vanuit hun kapel in de Sint-Gorikskerk alles in het werk om de devotie tot Onze Lieve Vrouw te bevorderen, met onder meer een groots opgezette processie en een hele toneelcyclus rond de Zeven Weeën van Maria. Welnu, door het werk met deze rekeningen werd opnieuw mijn belangstelling gewekt voor die zwart-wit kopie van het handschrift van de Sint-Sebastiaansbroederschap. Navraag bij een aantal collega's leert me dat dit handschrift niet is doorgedrongen in het onderzoek.

In het voorjaar van 2012 ga ik dan op zoek naar Henri Callens, de man die in 1997 de kopieën had samengebracht. Hij blijkt intussen 89 jaar oud te zijn en is nog altijd actief bij het Koninklijke Gilde Sint Sebastiaan van Schaarbeek, zij het niet langer als hoofdman.⁴ Via de nieuwe hoofdman Leo Braeken krijg ik hem uiteindelijk aan de telefoon, maar het bewuste handschrift is niet in zijn bezit. Wel vertelt hij me dat hij beschikt over een kleurenafbeelding. We spreken af in een Brusselse taverne. Daar toont hij me een vale kleurenfoto die kennelijk al jaren bij hem op het dressoir staat. In de ondermarge kan ik nog net ontcijferen dat in de banderol de spreuk van De Corenbloem staat – jueglt sticht vrueght – met daaromheen blauwe korenbloemen (afb. 2). Het is deze spreuk die doet vermoeden dat De Corenbloem begon als de jongerenafdeling bij het schuttersgilde. Dat de spreuk ook in dit handschrift voorkomt, samen met die korenbloemen, maakt dit tot het oudste teken van bestaan van De Corenbloem. Dit is bijna tien jaar vroeger dan 1477, het jaar waarin 'Jongers vander rethorycken vander Corenblommen' van het Brusselse stadsbestuur bevestiging kregen van hun 'statuyten ende ordinantien'.⁵

Maar daarmee heb ik het handschrift nog niet te pakken. Henri Callens vertelt dat hij het handschrift vijftien jaar geleden eventjes mocht lenen van het Brusselse Sint-Sebastiaansgilde, maar dat de toenmalige hoofdman inmiddels is overleden en diens schuttersgilde de activiteiten heeft gestaakt. Hij geeft me de namen van twee van de laatste leden, maar suggereert dat die ook al zijn overleden. De precieze spelling van hun namen weet hij ook niet.

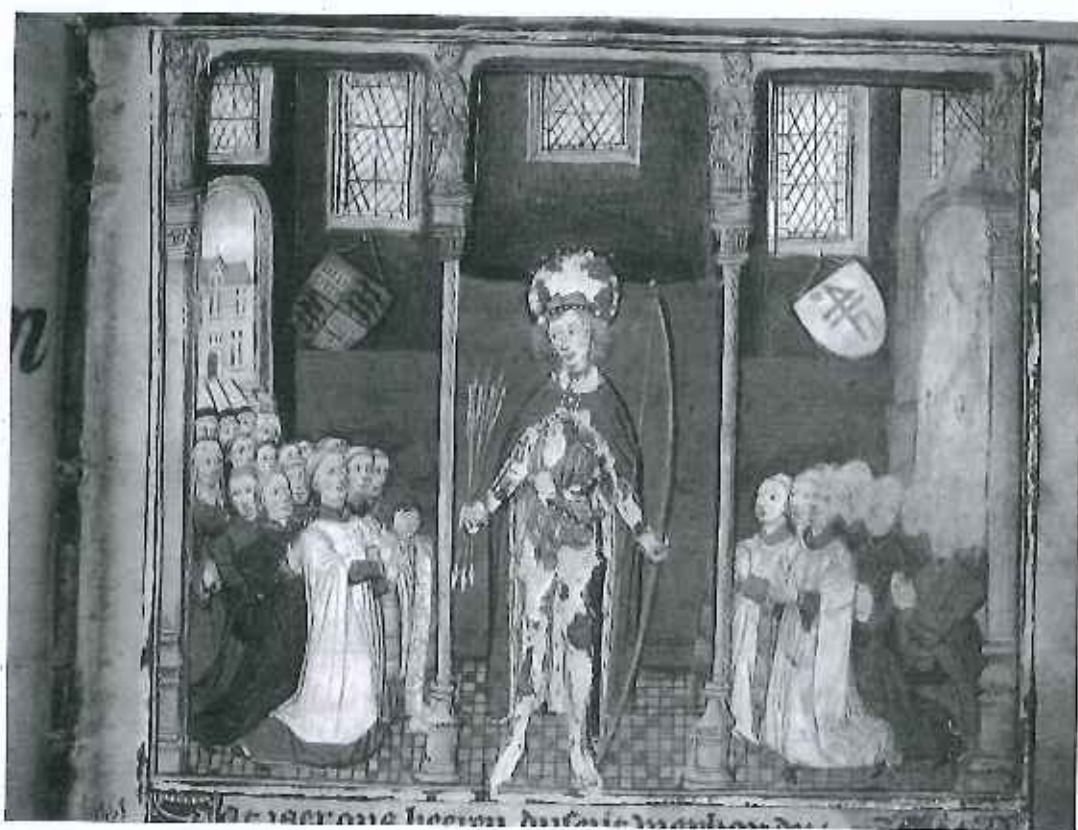
AFB. 3 Oktober 2012. Swa Bactens toont zijn plakboeken over de geschiedenis van de schutters. Foto: auteur.

Uiteindelijk verkrijg ik via Hugues Grégoir, Doyen-Chief van het Grand Serment Royal et de Saint-Georges des Arbalétriers de Bruxelles, het adres van François Bactens, een van die laatste leden. Een adres, geen telefoonnummer. De eerste keer dat ik er langs ga, doet niemand open en ook de tweede keer bel ik tevergeefs aan. Navraag bij de buren leert me evenwel dat de man wel degelijk op dit adres woont, maar te voet naar de winkel is vertrokken. Ik kan hem nog gemakkelijk inhalen. De oude man die ik daarna op straat ontmoet, draagt een lichtblauwe pet met daarop in geborduurde gele letters Bruxelles Saint-Sébastien 1389.

François, of Swa zoals ik hem mag noemen, is perfect tweetalig, 84 jaar oud en hij blijkt nog helemaal te leven in de schutterswereld. Die middag toont hij mij – ‘meneer Remco’ – al zijn plakboeken en hij vertelt over zijn herinneringen en alles wat hij weet over de geschiedenis van het gilde (afb. 3). Dat is heel wat. Ik heb moeite om alles te volgen. Swa beschouwt zichzelf als de historicus van het gezelschap – en terecht – maar hij is helaas nooit hoofdman geworden en dus mag hij het archief ook niet beheren.⁶ Het handschrift waar ik naar op zoek ben, is dus niet bij hem, maar bij een zekere Walter Holbrecht die veel sportieve verdiensten heeft als boogschutter, maar die zich helemaal niet interesseert voor de geschiedenis van het gezelschap. Swa meent dat het zinloos is om Holbrecht te contacteren, want die zou weinig geneigd zijn tot samenwerking.

Natuurlijk contacteer ik Holbrecht zo snel mogelijk en ik mag zowaar de volgende ochtend, een zaterdag, al langskomen. Hij heeft alle documenten van zolder gehaald en klaargezet in de garage. Volgens hem is het oude troep waar echt niets meer mee was te doen. ‘Ik kan het zelfs niet lezen’, zegt hij. De meeste documenten zitten in een plastic zak van het oud papier – een gele zak zoals overal in Brussel – maar ik krijg zelfs de kans niet om erin te kijken. ‘Dat gaat hier veel te lang duren’, zegt Holbrecht. ‘Maar als u wil, mag u alles hebben’. En zo vertrek ik met in de kofferbak van mijn wagen het archief van het Sint-Sebastiaansgilde. Ik ben amper tien minuten bij de man binnen geweest.

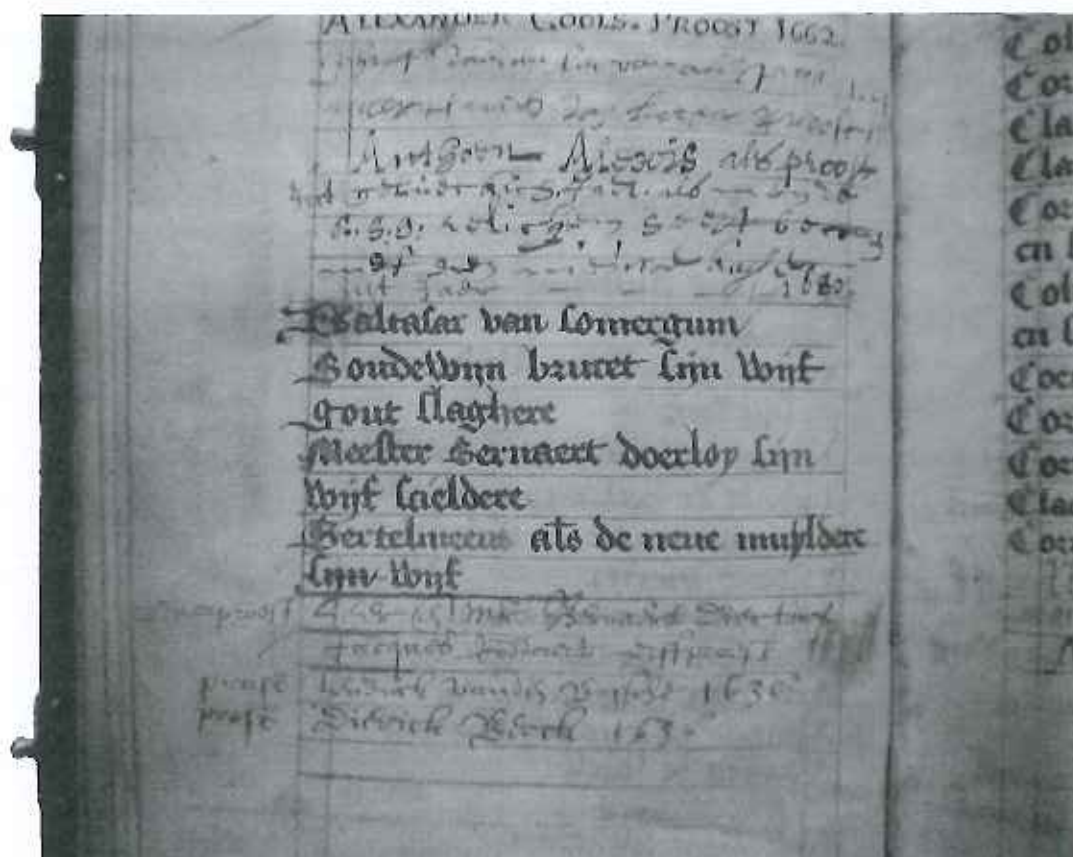

AFB. 4 Openingsminiatuur met Sint Sebastiaan en de Brusselse broeders en zusters.
Foto: autcur.

Een eerste verkenning van het handschrift

Thuisgekomen blijkt in de zak van het oud papier inderdaad ook dat vijftiende-eeuwse handschrift te zitten, dat wil zeggen een perkamenten handschrift met delen uit de vijftiende en zestiende eeuw dat in 1697 opnieuw werd ingebonden in een blauwfluwelen band (daarbij werd de volgorde aangepast en werden vermoedelijk ook delen weggelaten). Het bevat zelfs toevoegingen uit de achttiende en negentiende eeuw. Om het handschrift goed te kunnen inschatten is het van belang zich te realiseren dat het handschrift niet tot het schuttersgilde van Sint-Sebastiaan als zodanig behoorde, maar tot de gelijknamige broederschap. Zo'n broederschap was een vereniging die zowel een religieuze als een sociale functie vervulde en met name gericht was op het zieleheil van de aangesloten broeders en zusters. Het handschrift omvat in de eerste plaats de statuten van de vereniging zoals die in 1468 werden opgesteld.

Het blad dat als opening van het oudste deel diende en dat op de achterzijde inderdaad als fol. 1 is genummerd, vormt tegenwoordig p. 13. De miniatuur die erop staat is beschadigd, maar overduidelijk van hoge kwaliteit (afb. 4). We zien Sint-Sebastiaan in het midden staan, met links en rechts van hem enkele priesters. Daarachter staan burgers, zowel mannen als vrouwen, ongetwijfeld leden van de broederschap. Het interieur dat wordt uitgebeeld moet dat van de Sint-Gorikskerk zijn, en via een opening krijgen we zelfs een uitkijkje op enkele Brusselse huizen. De kunsthistorici Hanno Wijsman en Dominique Vanwijnsberghe hebben de miniatuur inmiddels toegeschreven aan de zoge-

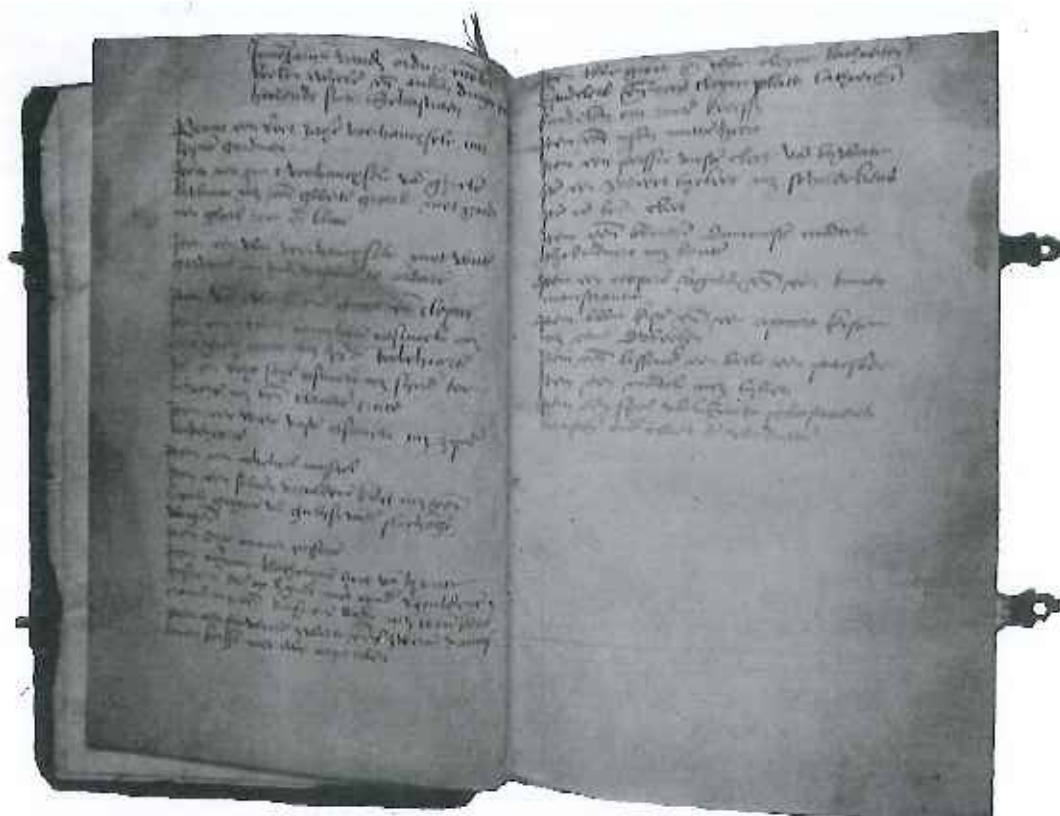

afb. 5 Vermelding van de schilder Bernard van Orley als lid van de broederschap (ca. 1520). Foto auteur.

naamde Meester van Gerard Brilis. Dat deze in 1468 werkte voor de Brusselse broederschap van Sint-Sebastiaan, kan helpen om diens carrière verder te reconstrueren.⁷

Het openingsblad onthult de namen van de twee proosten die verantwoordelijk waren voor het aanleggen van het handschrift, namelijk 'Jan de Costere, geheten Moleslegere, meester in arten', en 'Joos Veylens'. Over die tweede figuur heb ik vooralsnog geen verdere gegevens gevonden, maar Jan de Coster, alias Molenslager, alias Van Berthem, blijkt jarenlang een belangrijke figuur te zijn geweest in de Brusselse politiek. Al in 1427 wordt hij vermeld als rentmeester van de stad.⁸ En hij was kennelijk al in 1415 gehuwd, nota bene met een bastaarddochter van Willem van den Heetvelde, de veronderstelde verzamelaar van de teksten in het handschrift-Van Hulthem.⁹ Mogelijk is het door dat huwelijk dat hij toegang kreeg tot het Brusselse patriciaat. Het wapen dat in de miniatuur links wordt afgebeeld is in ieder geval dat van hem.¹⁰ Daaruit volgt dan ook dat hij de man moet zijn die vooraan links in de tweede rij is afgebeeld, net achter de priesters, in zwarte kledij.

De statuten zelf zijn typisch de statuten van een religieuze broederschap, met aanduidingen over het lidgeld, te zingen missen en een regeling voor de uitvaart van overleden broeders en zusters. Het opschrijven van deze statuten werd overigens pas een jaar later beëindigd en toen begon de broederschap ook echt te functioneren, met drie proosten, waarvan er volgens de statuten één tot het Brusselse patriciaat moest behoren en twee tot de 'natie', oftewel

AFB. 6 Inventaris van de bezittingen van de Sint-Sebastiaansbroederschap (zestiende eeuw). Als laatste item wordt een toneelstuk over Sint-Sebastiaan vermeld. Foto: auteur.

de ambachten (p. 18). In 1469 zijn dat Heinrich Heenkenshoet, Jan vander Nat en Ghijsbrecht Van Schoeneycke (p. 17).

De keuze voor Sint-Sebastiaan als patroonheilige is natuurlijk ingegeven door de schutters, want Sint-Sebastiaan gold overal als patroon van de handboogschutters. De kern van de broederschap werd dus ongetwijfeld gevormd door schutters (zij hebben het handschrift uiteindelijk ook bewaard), maar er moesten ook geassocieerde leden zijn geweest, inclusief de vrouwen van deze leden en zelfs een aantal alleenstaande vrouwen. Dat blijkt ook wel uit de omvangrijke ledenlijst verderop in het handschrift (vanaf p. 47). Daarin staan alfabetisch gerangschikt (op voornaam) vele broeders, dikwijls samen met hun vrouw. Er zijn ook aparte lijsten van weduwen en van individuele vrouwen (respectievelijk vanaf p. 68 en p. 69). Van wanneer deze lijsten dateren, is voorlopig niet goed uit te maken, maar vermoedelijk zijn ze van omstreeks 1520, met hier en daar aanvullingen uit een latere periode.

In de lijst van broeders staan interessante namen, zoals hofschilder Bernard van Orley (p. 48), tapijtwever Lyoen De Smet (p. 59) en boekdrukker Thomas van der Noot (p. 63) (afb. 5).¹¹ Opmerkelijk is dat ook enkele vooraanstaande leden van redcrijderskamer De Lelie (vanaf 1507 't Mariacranske) in deze lijst voorkomen, met name Johannes Pertcheval ('Jan Peertsevael, coumaker', p. 54) en beeldhouwer Jan Borremans ('Jan Borre man beldersnyder', p. 54), beiden met hun echtgenote.¹² Pertcheval en Borremans waren twee van de vier leden van De Lelie die in 1499 de broederschap van de Zeven Weeën oprichtten. De twee anderen waren Jan Smeken en Claes der Weduwen. Jan Smeken komt in deze

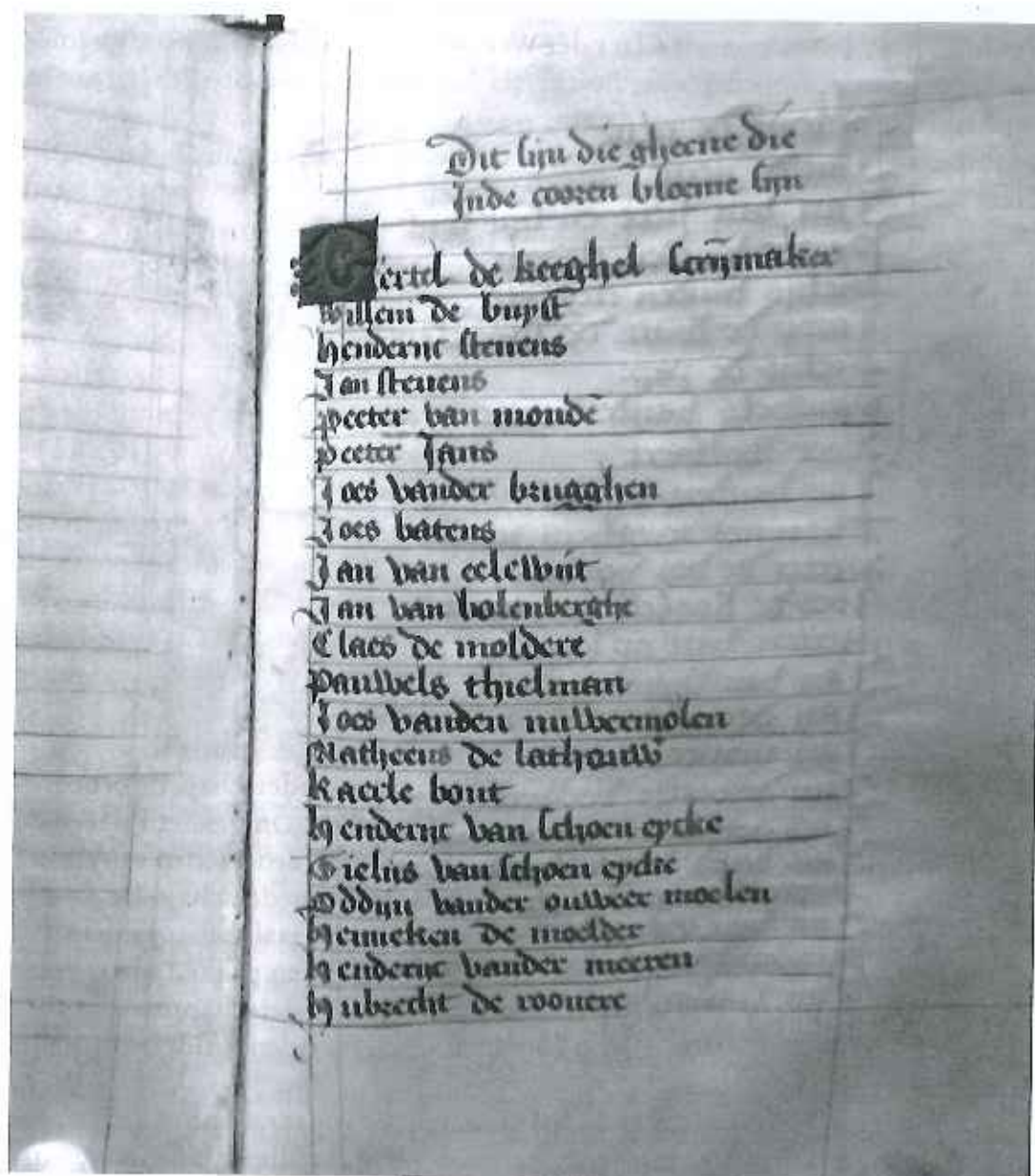
nieuwe bron niet voor, maar Claes der Weduwen wel. Zijn naam wordt namelijk vermeld in de ongedateerde inventaris van de broederschap die vooraan in het handschrift mee is ingebonden (p. 2-3). Het gaat om de laatste post waarin staat dat de broederschap een spel van Sint-Sebastiaan bezit, maar dat dit bij Claes der Weduwen ligt (afb. 6). Dat er zo'n spel moest hebben bestaan, had men al kunnen afleiden uit een rekening uit 1494-1495 waarin vermeld staat dat leden van de Sint-Sebastiaansbroederschap in dat jaar een spel opvoerden op het kerkhof van Sint-Goriks.¹³ Dat het spel bij Claes der Weduwen thuis wordt bewaard, doet vermoeden dat hij het stuk heeft geschreven of op zijn minst heeft bewerkt of geregisseerd.¹⁴

Deze vermelding van Claes der Weduwen is hoe dan ook intrigerend. Tot op heden is over deze rederijker en stichtend lid van de broederschap van de Zeven Weeën bijzonder weinig bekend. Er zijn bij mijn weten geen andere plaatsen waar hij expliciet met literaire activiteiten in verband wordt gebracht. Ik ken ook zijn sterfdatum niet, maar heb wel gevonden dat hij in 1505 schepen was in Brussel, samen met onder anderen meester Anthonijs Haenkenshoot (die als eerste in de lijst broeders wordt vermeld). En hoewel Claes zelf niet wordt genoemd in de lijst met de broeders, komt zijn vrouw wel voor in de aparte lijst van individuele vrouwen: 'Claes der Weduwen wijf' (p. 67).

Pertcheval, Borremans en Der Weduwen laten zien dat er banden waren tussen De Lelie ('t Mariacranske) en de Sint-Sebastiaansbroederschap, de broederschap waarvan de handboogschutters de kern vormden. Omgekeerd waren de handboogschutters kennelijk ook niet afkerig van de broederschap van de Zeven Weeën, zo blijkt uit de rekening van die laatste broederschap. De schutters van het Sint-Sebastiaansgilde deden immers meermaals schenkingen aan de broederschap van de Zeven Weeën naar aanleiding van prijzen die ze hadden gewonnen bij schutterswedstrijden.¹⁵ De twee broederschappen, die allebei een kapel in de Sint-Gorikskerk hadden, onderhielden duidelijk vriendschappelijke banden.

De samenwerking met De Lelie/'t Mariacranske is vooral opmerkelijk omdat die kennelijk kon bestaan naast de nauwe banden die er bestonden tussen de Sint-Sebastiaansbroederschap en het rederijksgezelschap De Corenbloem. Anne-Laure Van Bruaene had er al op gewezen dat leden van De Corenbloem lid moesten zijn van deze broederschap.¹⁶ Inderdaad bevat het handschrift van de Sebastiaansbroederschap een lange lijst met 'die gheene die in de coorenbloeme sijn' (p. 75-80) (afb. 7). Het is een lijst van bijna 120 namen waarvan er amper tien ook zijn opgenomen in de gewone lijst van de broeders. De rederijkers vormden kennelijk een aparte groep binnen de broederschap. De omvang van de lijst bevestigt wat Anne-Laure Van Bruaene voor de latere periode ook al aannemelijk had gemaakt, namelijk dat De Corenbloem een zeer omvangrijke vereniging moet zijn geweest.¹⁷

Net als de lijst van de broeders en zusters, lijkt ook de ledenlijst van De Corenbloem te dateren uit de jaren rond 1520. Dat volgt uit een prosopografische verkenning die ik heb uitgevoerd samen met Edmond Roobaert. Hoewel identificatie niet altijd gemakkelijk is, wijst alles erop dat de lijst veel ambachtslieden omvat, waaronder vooral veel tapijtwevers. Een nadere analyse van deze leden van De Corenbloem hopen we elders te publiceren.

AFB. 7 Het begin van de ledenlijst van rederijkerskamer De Corenbloem (ca. 1520).
Foto: auteur.

Cultureel erfgoed in privébezit

Behalve het *boek der ordinantien* omvat het schuttersarchief nog een tiental andere handschriften, plus enkele losse brieven, foto's, fotokopieën en krantenknipsels. Heel boeiend is het *Livre d'Or* dat opent met het wapenschild van aartshertogin Isabella, voorzien van het jaartal 1628, en doorloopt tot in de twintigste eeuw. Opvallend daarin is de abrupte taalwijziging in 1830. Tot dat moment was de voertaal in de broederschap het Nederlands, daarna wordt op schrift vrijwel uitsluitend het Frans gebruikt. Vanaf dezelfde tijd ligt de nadruk in het archief niet langer op de organisatie van de religieuze broederschap, maar is er meer aandacht voor de activiteiten van de schutters, met de jaarlijkse koningskroning als hoogtepunt. Degene die de hoofdvogel afschoot mocht zich voor een jaar koning noemen en mocht een kunstig versierde pagi-

AFB. 8 November 2012. Remco Sleiderink en François Baetens tonen het handschrift uit 1468 tijdens een persconferentie in het Brusselse stadhuis. Foto: Bernard Demoulin.

na aan het guldenbock toevoegen. Die traditie is nog voortgezet tot het einde van de twintigste eeuw. Ook François Baetens heeft zijn eigen pagina.

Het Brusselse gilde van de boogschutters – Serment royal Saint-Sébastien des archers de Bruxelles, zoals ze zich voluit noemden – was actief tot enkele jaren geleden. Het laatste stuk in het archief is een klein rekenboekje met de in- en uitgaven van 1979 tot 2005. Al die documenten zijn nu door mij overgedragen aan het Brusselse stadsarchief, samen met een grote zilveren ketting uit 1821 die werd gebruikt voor de jaarlijkse koningskroning en een vlag die het gezelschap in de negentiende eeuw had ontvangen van koning Leopold II (afb. 8).¹⁸ Een zeventiende-eeuwse reliekhouders die ook bij de bezittingen van de broederschap hoorde, maakte helaas geen deel meer uit van de collectie.¹⁹ Holbrecht had die inmiddels cadeau gedaan aan het Koninklijke Hoofdgilde Sint-Sebastiaan in Oostende.

Het is niet voor het eerst dat ik merk dat belangrijke literair-historische bronnen in privébezit worden bewaard. Toen ik in 2003 samen met Jef Janssens een tentoonstelling organiseerde over de Brusselse literatuur vanaf de veertiende eeuw, deden we dat in opdracht van de Brusselse rederijderskamer 't Mariacranske – De Wijngaard. Al snel bleek dat enkele belangrijke archiefstukken bij de voorzitter thuis lagen. Het ging onder meer om de eerste ledenlijst van het literaire gezelschap De Wijngaard uit 1657 met daarbij ook een belangrijke auteur als Claude De Grieck. Ik heb deze lijst onlangs nog kunnen gebruiken om de context van een Brussels dichtbundeltje uit 1660 te reconstrueren.²⁰ In 2003 verwerkten we de archiefstukken van De Wijngaard in de tentoonstelling *Een minnelijk akkoord*, maar zorgden er ook voor dat ze nadien terecht kwamen bij het Archief en Museum van het Vlaams leven te Brussel.

Als wetenschappers actief contact zoeken met nog levende tradities van rederijders en schuttersgilden, kan voorkomen worden dat belangrijk cultureel erfgoed wordt vergeten of zelfs weggegooid, zoals onlangs nog in Kerkrade waar het koningszilver van het plaatselijke schuttersgilde door een bankbediende bij het vuilnis was gezet. In het geval van het Brusselse schuttersarchief kon de oude schutter François Baetens mij net op tijd op het goede spoor zetten. Niet lang na onze gezamenlijke persconferentie in het Brusselse stadhuis is Swa overleden. Op zijn kist lag een bloemstuk dat een pijl en boog uitbeeldde.

NOTEN

- 1 Henri Callens, Een bescheiden benadering van enkele gebeurtenissen over 400 jaar bij de Koninklijke Sint-Sebastiaan Gilde van Schaarbeek en een poging de gebeurtenissen in hun eigen tijd te plaatsen met een verzameld overzicht van het Gildewezen in het algemeen (Schaarbeek 1997). Vijftig jaar voordien verscheen R.M. Van den Haute, 'Het Sint-Sebastiaansgilde te Schaarbeek', *Eigen schoon en De Brabander* 31, 4 (april 1948) 207-218.
- 2 Anne-Laure Van Bruaene, Om beters wille. Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650) (Amsterdam 2008) 47. Zie tevens Willem Van Eeghem, 'Die seven bliscapen en het Correnbloemken', *Verslagen en mededeelingen Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde* (1941) 529-547, hier 536-537.
- 3 Remco Sleiderink, 'De dichters Jan Smecken en Johannes Pertcheval en de devotie tot Onze Lieve Vrouw van de Zeven Weeën. Nieuwe gegevens uit de rekeningen van de Brusselse broederschap (1499-1516)', *Queeste* 19 (2012) 42-69.
- 4 Een mooi portret in woord en beeld van Henri Callens (bijgenaamd 'de baron van het Schuttershof') en enkele andere Schaarbeekse schutters is te vinden in Carla Vanparys, *Onzen hof. Ontmoetingen in het Josaphatpark* (Schaarbeek 2011) 84-99.
- 5 Van Eeghem (zie noot 2) 536-537.
- 6 Zie o.a. François Bactens, 'Le Serment Royal Saint-Sébastien des Archers de Bruxelles sur perche verticale', *Brabant tourisme* (1984) 20-23 (waarin overigens ook het handschrift van 1468 wordt afgebeeld en besproken).
- 7 Het oeuvre en de loopbaan van deze anonieme kunstenaar zijn gereconstrueerd door James H. Marrow, 'The Master of Gerard Brilis', in: Mara Hofmann en Caroline Zöhl (red.), *Quand la peinture était dans les livres. Mélanges en l'honneur de François Avril* (Turnhout/Parijs 2007) 169-191.
- 8 Met dank aan Bram Vannieuwenhuyze en zijn databank van Brusselse inwoners (mail d.d. 13 november 2012).
- 9 Zie voor het huwelijk van 1415 Henry-C. van Parys en François de Cacamp, *Généalogie des familles inscrites aux Lignages de Bruxelles en 1376 d'après les travaux de J.B. Houwaert et d'après les sources originales*, deel 5 (Brussel 1960) 517. Over Willem van den Heertvelde en het handschrift-Van Hulthem zie Herman Brinkman, 'Het wonder van Molenbeek. De herkomst van de tekstverzameling in het handschrift-Van Hulthem', *Nederlandse Letterkunde* 5 (2000) 21-46.
- 10 Damien Breuls de Tiecken, *Armorial bruxellois* (Brussel 2009) beschrijft het wapen van de Van Berthemms als volgt: 'écartelé: aux 1 et 4 de sinople au râteau formé de cinq fusées accolées reliées par une triangle, le tout d'argent; aux 2 et 3 d'argent à trois renards passants de sable l'un sur l'autre' (geciteerd naar de Franstalige Wikipédia, 'Lignages de Bruxelles', 1 juli 2013).
- 11 Dat Bernard Van Orley lid was van de Sint-Sebastiaansgilde was overigens al bekend uit de studie van Alphonse Wauters, *Bernard Van Orley, sa famille et ses œuvres* (Brussel 1881). In bijlage 6 (p. 74-76) geeft

- Wauters zonder duidelijke bronverwijzing een deel van de namen zoals die in het handschrift van 1468 voorkomen (met de nonchalante opmerking 'Je n'ai copié que les noms de nature à inspirer un certain intérêt'). De Brusselse stadsarchivaris lijkt de enige wetenschapper te zijn die het handschrift ooit benutte.
- 12 Johannes Pertcheval wordt bovendien nog vermeld op p. 99 in het handschrift, een restje van een boekhouding waarin betalingen van huur aan de broederschap worden vermeld, waaronder drie rijns-gulden van 'Jan Perssewale' op 2 juli van een onbekend jaar.
 - 13 E. Roobaert, 'De parochie van Sint-Jans-Molenbeek en de Brusselse rederijkers', *Eigen schoon en De Brahander* 84 (2003) 421-449, hier 432.
 - 14 Vergelijkbaar is misschien het geval van Jan Smeken die een Sint-Jansspel had bewerkt ('gecorrigeert') voor de kerk van Sint-Jans Molenbeek. Toen Smeken in 1517 overleed bewaarde hij dat stuk nog in zijn woning. Roobaert (zie noot 13) 441-446.
 - 15 Sleiderink (zie noot 3) 50-51.
 - 16 Van Bruacne (zie noot 2), digitale bijlage 1 (via www.dbnl.org) 'De Corenbloem'.
 - 17 Van Bruaene (zie noot 2) 120.
 - 18 Archief van de Stad Brussel, 'Archief Serment royal Saint-Sébastien des Archers de Bruxelles'.
 - 19 Zie over die relichouder Baetens (zie noot 6) 22-23.
 - 20 Remco Sleiderink, 'Snoeien in de wijngaard. Het verhaal achter de Princelycke lofdichten (Brussel 1660)', te verschijnen in *Spiegel der Letteren*.